

B İ B L İ Y O G R A F Y A

DR. ŞERİF MARDİN, *Jön Türkler'in Siyâsî Fikirleri, 1895 - 1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2 + 250 sayfa, 15 TL.

Müsteşriklar'ın, XIX. ve XX. asır Türkiye'sine dâir araştırmalarında en çok ele aldıkları mevzülardan biri, milliyet fikirlerinin inkişafı ve Jön Türkler'dir. Bunun sebebi, umûmiyetle, bu fikir cereyanlarının doğuş ve tekâmülünü Batı te'sirine bağlamak gayretinden ileri gelmektedir. Jön Türkler hakkında gerek dış memleketlerdeki gerek bizdeki neşriyatta, 1865'den itibaren varlığını gösteren birinci devresi oldukça karanlık bırakılmış, bilhassa ikinci devresi üzerinde durulmuştur. Ahmed Bedevî Kuran'ın 1945'de basılan *İnkılâb Tarihimiz ve Jön Türkler* adlı eserinden sonra, Dr. Şerif Mardin'in *Jön Türkler'in Siyâsî Fikirleri — 1895 - 1908* adlı kitabı, memleketimizde bu mevzûda yazılan ikinci monografiyi teşkil ediyor.

Eserini, (I) *Giriş*, (II) *1876 - 1895 Seneleri Arasında Türkiye'de Hürriyetçi Cereyanların Sosyal ve Fikrî Kökleri*, (III) *Mizan'cı Murad Bey ve Siyâsî Fikirleri*, (IV) *Osmanlı*, (V) *Ahmed Rizâ Bey ve Meşveret*, (VI) *İctihad*, (VII) *Şûrâ-yi Ummet*, (VIII) *Prens Sabahaddin ve Jön Türkler*, (IX) *Netice* olmak üzere bölümlere ayıran Şerif Mardin, *Giriş* kısmında (S. 1 - 6), "Siyâsî fikir tarihinin eskidenberi araştırmacılara rehber olmuş olan" metodlar, dolayısıyla Manheim'in, Marx'ın, Levinson'un fikirleri üzerinde durmuştur. "Levinson'un eserinden gelişmemiş memleketlerin modernleşme vetiresi içinde romantizm'in esas bir fikrî kategori teşkil ettiği anlaşılmıştır." diyen müellif, bu cümlesi münâsebetiyle verdiği notta, kendi memleketimizin de ilk modern siyâsî düşüncesinde bu izleri görmenin mümkün olduğunu ileri sürerek, kaynak olarak kendisinin *The Genesis of Young Ottoman Thought* adlı eserini gösterdikten sonra, "fakat bunu ilk def'a başka bir zâviyeden Tunaya ele almıştır" diyor (S. 5, not - 15); bahsettiği bu makale, 10 Haziran, 1948 tarihli *Vatan*'da basılan *Romantik Milletler*'dir. Daha önce bu mevzûda yazılmış şeyler yok değildir; meselâ, Prof. Fuad Köprülü'nün *İslâm Medeniyeti Tarihi*'nin *Başlangıç* kısmının bilhassa IV. bölümünde, millî tarih tedkikleri dolayısıyla Türk nasyonalizmi ve geçirdiği romantik devirler üzerinde durulmuştur¹. Ş. Mardin, bu monografisinin, daha çok, Jön Türkler'in Avrupa'daki neşriyatı üzerine inşâ edildiğini, fakat bütün neşriyatın, bilhassa Bulgaristan basınının, Filibe'de çıkan *Muvâzene* ve *Sadâ* gibi gazetelerin gözden geçirilemediğini kaydederek, "Kullandığımız Jön Türk neşriyatı, British Museum, Bibliothèque National, Bibliothèque Publique et Universitaire (Geneve), Hoover Library (Harvard University), T. B. M. M. Kütüphânesi, Millî Kütüphâne, D. T. C. Fakültesi Türkoloji Enstitüsü, İstanbul Belediye Kütüphânesi ve Robert Kolej'de Kingsley Birge koleksiyonlarından faydalanılarak tedkik edilmiştir" diyor (S. 6).

¹ Prof. Dr. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü tarafından *Başlangıç'la İzahlar ve Düzeltmeler*, İst., Kanaat Kitabevi, 1940, s. xxxv - xxxix. İkinci Basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963, s. xxii - xxiv.

İçindekileri tanıtmaya, kıymetlendirmeğe çalışacağımız bu monografinin, çetin bir çalışmaya ve tertip kabiliyetine ihtiyaç gösteren kısmı, şüphesiz, 1876 - 1895 Yılları Arasında Türkiye'de Beliren Hürriyetçi Cereyanların Sosyal ve Fikri Kökleri mes'elelerini aydınlatacak olan II. Bölüm'üdür. Bu kısımda, Abdülhamid II'in tahtta bulunduğu yılların Türk tarihinin karanlık bir safhası olduğuna işaret eden Ş. Mardin, Yeni Osmanlılar ve fikirlerinin, faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu dışındaki akisleri, bir fikir merkezi olarak Mülkiye Mektebi, ilk Türkçülük hareketleri, İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin kuruluşu zamanında Bâbî te'sirleri, Jön Türkler'in sosyal kökleri, Sultan Abdülhamid, Osmanlılık ve Pan-İslâmizm, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin Londra ve Paris Jön Türkleri ile temasları üzerinde durmuş, bunları aydınlatmak için, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ile Jön Türkler'in ne bakımlardan alâkalı bulunduğu, Yeni Osmanlılar'ın 1877'de dağıtılmaları, Alî Su'âvî Vak'ası, Scalieri hareketi, Hidiv İsmâ'il Paşa'nın Jön Türkler'le münâsebeti ve bunun daha önceki tarihlerde başlamış bulunduğu, 1881'de Midhat Paşa'nın Tâ'if'e sürülmesinden dolayı Kânûn-i Esâsî'ye aykırı bu hükme karşı koyma hareketleri, Avrupa'ya kaçanlar ve neşriyatları hakkında bilgi vermiştir (S. 7 - 45). Jön Türkler'in birinci devresine âit olan ve eserin hemen beşte birini içine alan bu bölüm, her hâlde, kitabın esasını teşkil eden ikinci devredeki Jön Türkler'in siyâsî fikirlerinin temellerini anlatmak maksadıyla yazılmış olsa gerekir. Aşağıda kaydettiğimiz hususların, bu bahsi aydınlatma ve bâzı kısımları düzeltme bakımından faydalı olacağını sanıyoruz :

1. "Yeni Osmanlılar, 1877'den sonra, Abdülhamid tarafından dağıtıldılar." deniliyor (S. 9). Kemal ve arkadaşlarından bir kısmı, 1870'de afvedilerek İstanbul'a döndükten sonra, 1872'de Kemal'in Gelibolu Mutasarrıflığı'na ta'yinini müteâkip 1873'de kimi Magosa, Rodos ve Akkâ'ya sürülmek, kimi —msl., Reşad Bey— taşra me'murluklarına ta'yin edilmek sûretiyle dağıtılmışlardır ve bu hâdiseler Abd'ül-Aziz devrine rastlar; ikinci dağıtılma hâdisesi, Midhat Paşa, Kemal, Ziya Paşa v.b. kimselerin İstanbul'dan uzaklaştırılmaları, Dr. Şerif Mardin'in müphem tarzda ifade ettiği üzere 1877'den sonra (?) değil, 1877'dedir.

2. İttihad ve Terakkî'nin, "... 1865'lerde i'mâl edilmiş bir ideolojiyi kendine şî'âr edinmesinden" doğduğu (S. 8) ve "Hidiv'in Türk hürriyetçi muhitleriyle ilgisi de yeni bir gelişme" olmayıp, "1860'larda Hidiv İsmâ'il kendi menfaatlerine uyduğu vakit Yeni Osmanlılar'la oldukça mühim bağlar kurmuş" olduğu kaydediliyor (S. 11). Dr. Ş. Mardin, bu sonuncu fikir münâsebetiyle verdiği notta, kendi eseri *The Genesis*'in 28 - 63'üncü sayfalarına bakılmasını yazıyorsa da, bütün bu sayfalar, Yeni Osmanlılar'la İsmâ'il Paşa'nın münâsebetlerine âit değildir. İsmâ'il Paşa'nın İstanbul'a gelmesi, kendisinin de kaydettiği gibi (*Ayn. esr.*, s. 29) 1865'dedir; Jön Türkler'den bâzılarıyla siyâsî menfaatleri uğruna münâsebeti, Fâzıl Paşa'nın 1867'de İstanbul'a dönmesinden sonra, bilhassa 1870'dedir².

² Bu hususta bilgi edinmek için bk., F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları — I., İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. xxv, xxxviii, 197 - 204.

3. Dr. Ş. Mardin, M. Cemal Kuntay'ın eserinden naklen, kontrol etmeksizin, aşağıdaki bilgiyi veriyor : "1881 senesinde, Yeni Osmanlılar'ın tutumunu devâm ettiren bir harekete rastlıyoruz. Midhat Paşa'nın Tâ'if'e sürülmesi üzerine İstanbul'da Askerî İ'dâdî talebelerinden Nedim Bey isminde bir genç ve Said ve Cemal Bey ismindeki arkadaşları müştereken *Sadakat* gazetesine yazdıkları makalede Midhat Paşa'nın mahkeme kararı alınmadan tebyidinin Kanun-u Esasiye aykırı olduğunu ileri sürdükleri için Rodos'ta onbeş sene kalebentliğe mahkûm ediliyorlardı" (S. 11). Bu hâdise, 1881 yılına ve Midhat Paşa'nın Tâ'if'e sürülmesi mes'alesine âit değil, onun, 5 Şubat, 1877'de saraya çağırılarak kendisine bildirilen memleket dışına çıkarılma kararı ile alakalıdır ve Kemal, bu gençler ile Rodos Mutasarrıflığı'ndan önce, 1877'de Midilli'ye sürüldüğü zamanlardan başlayarak mektuplaşıyordu. *Sadakat* gazetesi de, zâten, 1881'den önce feshedilmiş bulunuyordu ³.

4. Ahmed Midhat Efendi'nin meşhur *Tercemân-i Hakikat* gazetesinin adını *Tercemân-ı Ahvâl* olarak kaydeden (S. 27) Dr. Şerif Mardin'in, oldukça kesin hükümler verdiği görülüyor; bunlardan biri, "Ahmed Midhat Efendi'nin Türkiye'de ilk popüler iktisad kitabını" yazmasıdır (S. 27, 184); hâlbuki, 1296'da basılan bu eserden, *Ekonomi Politik*'ten on yıl önce, Kemal Paşazâde Sa'îd Bey tarafından, popüler bir eser olan *İlm-i Tebîr-i Servet* neşredilmiş bulunuyordu (İst., 1286, 126 sayfa). Bu eserin *Mukaddimesi*'nde, bu ta'birin *ekonomi-politik* karşılığı kullanıldığına dâir bilgi verilmiştir ⁴.

5. Türkçülük; lisânî, ahlâkî, iktisâdî, hukûkî, dînî v.b. cepheleriyle geniş mânâ taşıyan bir ta'birdir. Bunun başlangıcını ta'yin için, bu muhtelif sâhalaradaki Türkçülük hareket ve faaliyetlerini araştırdıktan sonra hüküm verebilmek mümkündür. Böyle bir mes'elede Dr. Ş. Mardin vuzuhtan uzak ve kesin fikirleri biribiriyile bağlayarak, "Jön Türkler zamânında başlangıcı görülen Türkçülük hareketi, 1880'lerde linguistik Türkçülük hâlini almış..." diyor ve yalnız, bu cümlemin "hareketi" kelimesine kadarki kısmı için kaynak olarak, *Türk Yılı*'ni gösteriyor (S.34, not-93). Kaydettiği eserin işaret olunan sayfasında böyle bir fikre rastlayamadık; lisânî türkçülüğe gelince, bunun, Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü Lugâti't - Türk*'ünde ileri sürdüğü fikirler dolayısıyla kökü milâdî xı. asra kadar uzanan bir cereyan olduğu, bugün, artık umumî hüküm hâlini almıştır.

6. Pan - İslâmizm ta'birinin, Türkçülük gibi geniş mânası vardır; msl., Muhammed 'Abdüh'a göre, İslâm dininde, bu dinin başlangıcındaki orijinal şartlarına dönmek sûretiyle bir reform yapmak, dilin yenileştirilmesi, hükûmete karşı halkın haklarının tesbiti, Garb medeniyet âleminde karşı İslâm ülkelerinin birleştirilmesi

³ Yukarıdaki 2'nci notta kaydettiğimiz eserin ikinci cildini teşkil eden ve basılmakta olan *Midilli Mektupları*'nda, Kemal'in bu şahıslarla münâsebetini aydınlatan mektuplar ve bilgi mevcuttur.

⁴ Kemal Paşazâde Sa'îd Bey'in eserinden daha önce, Ohanes Efendi'nin, aynı mevzûda *İlm-i Servet-i Mîlel* başlıklı yazısı çıkmıştır (*Mecmua-i Fünûn*, yıl 1, nu. 2, Safer, 1279 / 1863). Bursalı Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde, Münif Paşa'nın basılı eserleri arasında *İlm-i Servet* adlı kitabı da zikredilmekle berâber (C. 11., İst., 1333, s. 428), bu eseri görmüş değiliz.

esaslarına dayanır. Dr. Ş. Mardin, “Abdülhamid devri hakkında yazılmış ciddi eserlerin büyük bir kısmı Padişah’ın Pan - İslâmizm politikasından bahsederler. Böyle bir politikanın 1890’dan önce mevcüdiyetinden bahsedilemeyeceği gibi, 1890’dan sonra da pek atak bir Pan - İslâmizm politikasına girildiğini isbât etmek zordur” diyor (S. 42-43). Müellif, bu geniş mânalı Pan - İslâmizm politikası ile neyi kasdettiği hakkında hiçbir şey kaydetmiyorsa da, biz, bununla bu fikrin dayandığı esaslardan birini teşkil eden İslâm ülkelerinin Garb medeniyet âlemine karşı birleşmeleri fikrini kasdettiğini sanıyoruz. Bu, en umûmî mânasıyla, bütün İslâmlar’ın, mensup oldukları müşterek dinden, bu mânevî bağdan kuvvet alarak birbirlerine bağlanmaları, birlik kurmalarıdır. Böyle bir fikrin propagandası için, İslâm din ve medeniyetinin, buna mensup milletlerin üstün vasıfları, bunun dışında kalan din ve medeniyetlerin kıymet ifâde etmeyen tarafları üzerinde durmak, bir bakıma, Pan - İslâmizm siyâsetidir. Bu siyâset, Sırbistan ve Bulgaristan isyanları sırasında, ‘Abdü’l-‘Azîz’in son yıllarında bilhassa kuvvetlenmiş⁵, Birinci Meşrûtiyet’in i’lâmı, Millet Meclisi’nin kapatılması, Türk - Rus harbi gibi hâdiseler dolayısıyla bir müddet için ehemmiyetini kaybetmekle berâber, ‘Abdü’l-Hamid devrinde, Türk - Rus harbinden sonra tekrar canlanmıştı ve bu, 1890’dan öncedir : Kemal’in 1881’de bitirip ‘Abdü’l-Hamid’e takdim ettiği *Celâle’-d-Dîn Hârezmşâh* piyesinde, aynı yılda bitirdiği *Cezmî* adlı romanında İslâmlar arasında birlik bulunmadığı takdirde ne gibi felâketler doğacağı tarihten alınan misâllerle anlatılmış, 1883’de yazdığı *Renan Müdâfa’a-Nâmesi*’nde ise, İslâm dîninin üstünlüğü, Renan’a verilen cevaplar vâsıtasıyla ifade olunmuştur⁶. Bütün bunlar, Şerif Mardin’in fikrine aykırı olarak, böyle bir cereyanın 1890’dan önce bulunduğunu isbât eder; esâsen Türk - Rus harbinden sonraki siyâsî ve içtimâ’î şartlar böyle bir zemîn için çok elverişli idi ve bu cereyan, Türk - Yunan harbi dolayısıyla 1313 (1898)’de⁷ yeniden canlanmıştı.

7. Dr. Ş. Mardin, monografisinin, üzerinde durduğumuz bu ikinci bölümünde, Servet-i Fünun edebiyatı, bu devre âit bâzı münâkaşalar, Servet-i Fünuncular’dan bâzıları ve bu mecmua etrafında toplananların siyâsî faaliyetleri hakkında bilgi

⁵ Msl., Alî Fuad, Edhem Pertev, Mehmed Ârifî, *Emrû’l-‘Acîb fî Târîh-i Ehli’s-Salîb* ve bu eser hakkında Kemal’in tenkid’i (Bk., yukarıda 2’nci notta zikredilen eser, s 366). Alî Haydar, *Beyân-i Hakikat*, İst., Matbaa-i Âmire, 1293/1876 (Önce *Sadâkat* gazetesinde tefrika edilmiştir: Nu. 23, 27 Rebl’ 11., 1292/20 Mayıs, 1875 v.d.).

⁶ F. A. Tansel, *Namuk Kemal’in Midilli’de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyat Mecmuası*, c. XII., 1955, s. 83 - 90. Prof. Dr. Fuad Köprülü, *Namuk Kemal’in Renan Müdâfa’a-Nâmesi (İslâmiyet ve Maârif)*, Millî Kültür Yayınları, Dînî Kültür Serisi, Nu. 1., Ankara, 1962, Önsöz. — Alî Haydar, *Beyân-i Hakikat*, c. 11., İst., Matbaa-i Osmânîye, 1303/1886. — Müellifi kaydedilmeyen *Tuhfetü’l-Erib fî Redd-i ‘alâ Ehli’s-Salîb* (İst., Matbaa-i Osmânîye, 1304. — Ahmed Muhyiddin b. Mirzâ Sa’îd Paşa, *Sirâcü’l-Hidâyet* (İst., 1305). Bu misâlleri burada daha çok artırmağa lüzum görmüyoruz.

⁷ Msl., Ahmed Midhat’in *Nizâ’-i İlm-ü Din — İslâm ve Ulûm* adlı eserinin birinci kısmı Drapper’in eserinden terceme, ikinci kısmı ise onun fikirlerinin şerh ve tenkidine ayrılmıştır (İst., 1313/1897-98).

vermiş, bu devir edebiyatının husûsiyeti dolayısıyla şahsî düşüncelerini de kaydetmiştir. İsmâ'îl Habîb'in liseler için yazdığı ve 1940'da basılan *Edebi Yeniliğimiz* eserine dayanarak, "... Ekrem Bey bir modernleştirici idi ve teorileri de Muallim Nâcî'nin ve Hacı İbrahim isminde bir zâtın şiddetli hücumlarına maruz kalmıştı" (S. 24) dedikten sonra, Mülkiye Mektebi'ne, "Recâizâde'nin yerine hasmî cânı olan İbrahim Efendi'nin ta'yin ettirilmesi, dil mes'elesinin Yıldız'da ne gibi bir açıdan kıymetlendirildiğini göstermektedir" hükmüne varıyor (S. 25). R. Ekrem'in yenilik tarafdârlığına karşılık Muallim Nâcî'nin eski tarzı müdâfaa ettiği hükmü mesnedsiz, yanlış ve artık ehemmiyetini kaybetmiş bir hükümdür; Muallim Nâcî'nin edebiyatımıza kazandırdığı yeni tarz eserler, ileri sürdüğü yeni fikirler R. Ekrem'in ve çağdaşlarınıninkilerle karşılaştırılınca, onlardan hiç de geri kalmadığı görülür⁸. R. Ekrem ve Hacı İbrahim Efendi arasındaki münâkaşaların mâhiyeti hakkında fikir sâhibi olmadığı anlaşılan Dr. Ş. Mardin'in, yukarıda kaydettiğimiz mübhem ifâdesi arkasında gizlenen ve Yıldız'ın dilde eski tarzı müdâfaa edenleri himâye, bu hususta yenilik tarafdârlarını işlerinden azletme hükmü karşısında, susmayı uygun buluyoruz. Dr. Şerif Mardin'in verdiği şu bilgi ve hükümlere de iştirâk edemeyeceğiz :

a. "Mülkiye'den çıkan fikir cereyanlarının tereddütlü gelişmesini göstermeğe yarayacak en göz açıcı misâlleri *Servet-i Fünun* dergisinin etrâfında toplananların siyâsî faâliyetlerinde bulabiliriz. Recâizâde Ekrem, Mülkiye'deki hocalığını kaybettikten birkaç sene sonra, gene Mülkiye'deki kâbiliyetli elemanların nüvesini teşkil ettiği bir mecmuayı canlandırmıştı. *Servet-i Fünun* ismindeki bu mecmua, eski Mülkiye talebelerinden Ahmed İhsan tarafından çıkarılıyordu. Üzerinde durulması gereken nokta, birçok genç aydınların hayatlarını hürriyet uğruna tehlikeye attıkları bir sırada bu derginin *san'at için san'at*'i gerçekleştirmeğe çalışmış olmasıdır" (S. 33). *Servet-i Fünun* devri, Abdülhamid baskısının en sıkı zamanına rastladığı için, bu devirde öyle göz açıcı siyâsî faâliyetlerde bulunmamışlardır. *San'at için san'at* prensipine bağlılıklarının sebebi, kısmen bunun, kısmen de Batı edebiyatından aldıkları fikirlerin tabî'î neticesidir.

b. "Servet-i Fünuncular'ın en cesuru olan Fikret bile siyâsî tutumuna tam bir sarâhat vermemişti. Ancak, din bakımından irticâ'î sayılacak cereyanlara karşı koyması mühim bir hizmet sayılmıştır" (Sabiha Sertel, *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, İst. 1946). S. 33, not - 90.

Dr. Mardin, birçok notlarında olduğu gibi bunda da sayfa göstermiyor. Kasdedilen her hâlde, komünistler'in kendilerine bayrak edindikleri *Târîh-i Kadîm* dolayısıyla, Fikret'le Âkif arasındaki münâkaşalardır. Aslında, ne Mehmet Âkif mürteci'dir; ne de Fikret mürteci'lere karşı koyma bakımından mühim bir hizmet görmüştür⁹. Bu hâdisenin, *Servet-i Fünun* devrine değil, 1908'den sonraya âit olduğunu da ilâve edelim.

⁸ Bk., *İslâm Ansiklopedisi*, Nâcî mad., İst., 1960.

⁹ *Tarih-i Kadîm*'in ne maksatla yazıldığı, bu eser hakkında tarafsız fikirler için bk., F. A. Tansel, *Mehmed Âkif, Hayatı ve Eserleri*, İst., 1945, s. 83, 208 v.d.

c. Dr. Ş. Mardin, Servet-i Fünuncular'ın siyâsî faaliyetlerinden bahsederken, Boerler hâdisesini de kaydediyor (S. 33). Eserinin bu ikinci bölümünü 1876 - 1895 yılları arasındaki hâdiselere ayırdığına göre, 1900 yılına âit olduğunu yazdığı bir hâdiseye, bu bölümde yer verilmemesi lâzım geldiği kanaatindeyiz.

Monografinin, "Mizan'cı Murad Bey ve Siyasî Fikirleri"ne ayrılan III. Bölümü'nün (S. 46 - 92) baş kısımlarında, "Mizancı hakkında ilk ilmî yazı 1950 senesinde çıkmıştır. Bak. F. Abdullah Tansel, *Mizan'cı Murad Bey, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* - 1 (1950), s. 70. 1895 senesine kadar verilen biyografik bilgiler bu makâleden alınmıştır" deniliyor (S. 47, not-5). Adı geçen mecmuanın 67 - 88'inci sayfalarındaki bu araştırmamızı, Murad Bey'in hemen bütün eserlerini tedkik neticesinde elde ettiğimiz malzemeye dayanarak yazmıştık. Dr. Ş. Mardin, bu tedkikten faydalandığına dâir böyle toptan bir not kaydetmekle berâber, bu bahiste başka kaynaklardan da istifâde ettiği için, bizden alınan kısımların da ayrı ayrı işâret edilmesi icâbederdi. Aşağıdaki misâller, eserin böyle bir zihniyetle, ilmî metotlara bağlı kalınarak yazılmadığını gösterecektir :

a. Murad Bey hakkındaki araştırmamızda bir münâsebetle, *Sirâc* gazetesindeki bir makâleden, Ahmed Mîdhat Efendi tarafından Sa'îd Bey'e dayak atılması hâdisesinden, Şîrvânîzâde Rüşdî Paşa'nın bir sû'i isti'mâlinden bahsetmiştik. Dr. Ş. Mardin bunları hemen aynen eserine naklettiği hâlde nereden aldığını göstermemiştir¹⁰.

b. Murad Bey'in eserlerini bir bir tarayarak, devrinin muhtelif şahsiyetleri hakkındaki fikirlerinin nerelerde bulunduğunu tesbit etmiştik. Dr. Ş. Mardin, msl., Midhat Paşa ile Murad Bey'in münâsebetine dâir zikrettiklerimizden faydalanmış, bu hususta verdiği bilgi dolayısıyla bizim yazımızdan hiç bahsetmiyerek, yine bize âit notta işâret edilenlerden birini kaydetmiştir¹¹.

c. Murad Bey'in Avrupa'ya kaçması, bunun sebepleri, oradaki Jön Türkler'le temaslarına dâir verilen bilgiler genişletilerek, bizim araştırmamızda bulunduğu hâlde, aynı metotla, daha doğrusu aynı methodsuzlukla, kaynak olarak makalemiz değil, bundaki not kaydedilmiştir¹².

d. Araştırmamızda Murad Bey'in, İstavropol İ'dâdîsi'ndeki tahsili sırasında Guizot'un, Drapper'in v.b. şahsiyetlerin hangi eserlerini okuyarak yetiştiğini, onun hâtıralarına dayanarak tesbit etmiştik. Dr. Ş. Mardin; bu bilgiyi genişletmekle

¹⁰ S. 48, paragraf 5 v.d. Krş., F. Tansel, s. 72, P. 1 v.d.

¹¹ S. 49, not -6 (metinde, not-8). Krş., F. T., s. 71, not-19. Araştırmamızda, Murad Bey'in kendi eserlerinden aldığımız notlara dayanarak, Ahmed Rizâ hakkındaki fikirlerini tesbit etmiştik. Ş. Mardin, işâret ettiklerimizden birinden faydalanmış, bizim bu husustaki çalışmamızdan hiç bahsetmeyerek, verdiğimiz notu eserine nakletmiştir (S. 122, not-1. Krş., F. T., s. 80, not-35). Dr. Ş. Mardin'in, Murad Bey'in eserinin işâret ettiğimiz sayfasından naklettiği yirmi satır kadar metinde, on'a yakın hatâ vardır; msl., emrar-ı hayat, meslek-i müttehazeden, hilkî (Doğrusu: İmrâr-i hayat, meslek-i müttehazdan, hulkî).

¹² S. 55 - 57, not-27. Krş., F. T., s. 78, not-33.

berâber, kaynak olarak Guizot, Drapper hakkında bilgi edindiği ansiklopedi v.b. eserleri kaydetmekle iktifâ etmiştir¹³.

e. Murad Bey'in hayatını tedkikten sonra, onun, *Turfanda mı Turfa mı* adlı romanının esas kahramanı ile kendisi arasında yakın münâsebet bulunduğu hükmüne varmıştık. Bu hüküm de, yine me'haz gösterilmeyerek nakledilmiştir¹⁴.

f. Murad Bey'in ne zaman vefât ettiği mes'elesi karanlıktır; bâzı ip-uçlarına dayanarak, bunun, 1914 tarihine rastladığını yazmıştık. Dr. Ş. Mardin, Murad Bey'e ayırdığı bölümün başında, "1895 senesine kadar verilen biyografik bilgiler bu makâleden alınmıştır" diyorsa da, bu tarihi, yine kaynak zikretmeksizin aynen bizim yazımızdan nakletmiştir¹⁵.

g. Sayın Dr. Ş. Mardin'in, bizim araştırmamız hakkındaki, "Tansel'in bâzı hususlarda dikkatli olmaması yüzünden bu me'haz dikkatle kullanılmalıdır. Tansel, Murad'ın doğduğu bölgeden Tarhu Cumhuriyeti diye bahsetmektedir (op. cit., s. 69). Aslında Dağıstan'daki bu bölge bir oligarşinin idâresindeydi. Bak. W. Barthold "Dağıstan," *İslâm Ansiklopedisi* 111 (1945), s. 454." notu (S. 47, not -5) münâsebetiyle bu hususları aydınlatmağı faydasız bulmuyoruz. Bu satırları okuyunca, siyâsî rejimler üzerinde çalışmadığımız ve kendi sâhamız dışındakilerde cür'et-kârâne hükümler vermek i'tiyâdında olmadığımız için, bu Tarhu Cumhuriyeti ifâdesini bir kaynağa dayanarak kullanmış olabileceğimizi düşündük; bu fikre mesned teşkil eden eseri gözden geçirdik. Dr. Şerif Mardin, gösterdiğimiz kaynağı kontrol edebilse idi¹⁶, şu cümleleri görecekti: "Evvelleri Bâb-i Âli ile İran, Dağıstan için rekâbete düşmüşler idi. Geçen asırda bunlara Rusya inzimâm etti. Kendisini hedef-i makâsid ittihâz etmiş olan şu muhtelif âmâl, dâhilen Dağıstan'ı sarsmağa başlamış idi. Bu teessür Hanlıklar'da pek o kadar büyük değildi; çünkü hükûmet-i müstebide ve şahsiyede avâmın hükmü mahdud olur. Lâkin bizim Dargu cumhuriyetinde iş ber - aks idi. Riyâset-i umûr, ârâ-yi umûmiye (yâni icmâ'-i ümmet) ile intihâp olunan bir kadı ile dört meclis âzâsı ellerine mevdu'dur. Bunların intihapları her sene tecdid olunur." Barthold'un, *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Dağıstan* maddesinin 454'üncü sayfasında bahsedilen, Tarhu'nun xvii. asırdaki idâri hayatıdır, (Murad Bey'in yaşadığı devirdeki Dağıstan hakkında bk., s. 456 ve bu maddeye Mirzâ Bala'nın ilâve ettiği *Rus İdâresinde Dağıstan* kısmı).

Akçura'nın hayatına dâir *Türk Yılı*'ndan alındığı bildirilen mâlûmâtтан bir-kısmı, bu kaynaktakileri tutmamaktadır: Herhâlde bir tertip yanlış olarak, doğum tarihi 1879 yerine, 1897 gösterilmiştir. İstanbul'a gelişi ise, Dr. Ş. Mardin'in eserinde

¹³ S. 82-4. Krş., F. T., s. 71, P. 2.

¹⁴ S. 51, P. 2. Krş., F. T., s. 67, not-5.

¹⁵ S. 71. Krş., F. T., s. 88.

¹⁶ Makâlemizde, bu hususta verdiğimiz notta bir yanlış vardır (S. 69, not-14): "*Mücâhede-i Millî - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 8" ifâdesinin; "*Meskenet Ma'zeret Teşkil Eder mi - Mücahede-i Millîye'den Mizân-i Kadîm ve Duyûn-i Umûmiye Komiserliği Devirleri*, s. 8" şeklinde olması lâzım gelir. Ayrıca bk., ayn. esr., s. 7: "Rus idâresinden evvel nefis-i Dağıstan: Dört büyük Hanlık ve bir cumhuriyet-i şer'iyeden ibâret idi. Ben cumhuriyet kısmında doğdum."

kaydedildiği üzere 1883 değil, 1886'dır (S. 204). Eserde, *Türk Yılı*'ndaki, makâleleri dolayısıyla verilen "*Eski Şûrâ-yi Ümmet'te Çıkan Makâlelerinden*, İst. Tanin Matbaası, 1913 (1329)" notunun, "Sonradan *Eski Şûrâ-yi Ümmet'teki Makalelerinden* adıyla (İst., 1329) çıkmıştır" şeklinde nakledildiğini görüyoruz. Dr. Şerif Mardin'in Akçura'nın biraz güç bulunan bu eserini görüp görmediğini bilmiyoruz; monografinin, *Şûrâ-yi Ümmet'teki* makâlelerin tahliline ayrılan VII. Bölüm'ünde, msl., yazarı tesbit edilemeyen *Kader* başlıklı makâle¹⁷, Yusuf Akçura'nın *Şûrâ-yi Ümmet'teki* makâlelerini içine alan bu kitabında bulunmaktadır.

Herhangibir eserin *Giriş*, *Başlangıç* veya *Önsöz* adını verdiğimiz kısmı, umûmiyetle, o kitabın içindekileri tanıtmak, nasıl meydana getirildiği hakkında fikir vermek maksadıyla yazılır; bir bölüm teşkil etmez. Bu monografide ise, eserin altı sayfalık bu *Giriş* kısmı, *I. Bölüm*'ü teşkil ediyor. Bunun gibi, *Netice* veya *Sonuç* kısmı da, başlıbaşına bir bölüm olarak ayrılamaz; çünkü bu kısım, evvelki bölümlere göre yeni bilgileri, yeni fikirleri içine almaz; ancak, o eserin muhteviyâtının bir hulâsası, bir neticesidir. Dr. Şerif Mardin'in kitabında *Netice* kısmı IX. Bölüm olarak ayrılmıştır.

Kitabın sonundaki *Bibliyografya*'da, *Genel Eserler*, *Jön Türkler'in Eserleri*, *Konu ile Yakından İlgili Kitap ve Makâleler*'in oldukça zengin bir listesi, şahıs adlarına göre alfabetik sıralanmıştır. Monografinin mevzû'u ile alakalı olmayan eserlerin, msl., Ali Kemal'in iki hikâyesini içine alan *Bir Safha-i Şebâb* ile, Abdullah Cevdet'in şiirlerini muhtevî *Kahriyât*'ın da yer aldığı görülmüyor. Anonim bir eser olarak kaydedilen *Mahkeme-i Kübrâ*'nın, Süleyman Nazif'e âit olduğunu söyleyelim; bahsedilen dışında bir cildi daha vardır.

*

Monografinin bütünü gözönüne alınınca iyi bir tashihten geçmediği anlaşılıyor. Bâzan, notlar sıra bakımından karışıktır; metindeki ve notlardaki rakamların biribirini tutmadığı görülmüyor; bâzan, metinde not numarası bulunmadığı için dip notlarının neye âit olduğu anlaşılammaktadır¹⁸.

Monografi'de yanlış yazılan, yanlış okunan kelimelere, özel adlar ve tamlamalara rastlıyoruz: Arabî Paşa, Bursalı Ahmed Tâhir, Kanun-u Esasî, *Üss'ü İnkılâb*, veya *Üss-ü İnkılâp*, tebyid, Avrupa'nın müntehip meclis ve müessesâtı, Matbaa-i Âmedî, Ramsauer¹⁹ (Doğrusu: A'râbî Paşa, Bursalı Mehmed Tâhir, Kânûn-ı Esâsî, *Üss-i İnkılâb*, teb'îd, Avrupa'nın müntehap meclis ve müessesâtı, Matbaa-i Âmidî, Ramsaur).

Dip notlarının, bâzan çok kolaylıkla, emek sarfetmeksizin verilebileceği görülmüyor: "Askerî okul talebelerinin zaafı, vatan konusundaki heyecanlarının pek fazla bilgi — ve bilhassa sosyal konular hakkında bilgi — ile desteklenmemiş olmasıydı. Bunda, Abdülhamid'in baştanberi güttüğü, askerleri mümkün olduğu kadar Avrupa fikriyatı ile temâs ettirmeme politikasının meyvelerini görmek mümkündür" cüm-

¹⁷ S. 193, not-19. Krş., *Eski "Şûrâ-yi Ümmet'te Çıkan Makâlelerinden*, s. 4 v.d.

¹⁸ Msl., s. 49, 188, 189.

¹⁹ Sırasıyle bk., s. 15; 51; 25, 41, 43; 27, 42; 36, 63; 236; 216. *Osmanlı Müellifleri*'nin üçüncü cildi, 1342'de (S. 51, not-17) değil, 1343'de basılmıştır.

leleri münâsebetiyle —ifâde kesinliğinden doğan fikir hatâsını bir yana bırakalım— gösterilen kaynaklardan ikisi, Mehmed Ârif'in *Başımıza Gelenler*'i ile İzzet Fuad Paşa'nın *Kaçırılan Fırsatları*'dır²⁰; fakat bu kitapların sayfa numaraları kaydedilmemiştir. Bunun gibi, Said Paşa'nın ileri sürdüğü bir tez için, not olarak, *Hatırat*'ına bakılması bildiriliyor²¹. Ahmed Midhat'ın, Marsilya'da gemiden indikten sonra ilk işi bir tuğla fabrikasını gezmek olduğu kaydedildikten sonra, *Avrupa'da Bir Cevlân* adlı eserine bakılması, verilen not vâsıtasıyla okuyanlara tavsiye ediliyor²². Müellifin, bahsettiği hususlar dışında pek çok şeyi içine alan bu eserlerin, meselâ Ahmed Midhat'ın 1044 sayfalık kitabının sayfasını da kaydetmesi, bu işin yorgunluğunu okuyanlara yüklememesi lâzım gelirdi.

İzaha muhtaç cihetlerde, ilmî eserlerde bulunmaması gereken başka zâviyeden, bâzı hususlar, 1860'larda, 1880'lerin ortalarında v.b. belgisiz sıfatları, 1860'larda, 1880'lerde v.b. ifâdeleri sık sık kullanan Dr. Şerif Mardin'in, bu monografisini vuzuhtan uzaklaştıran sebeplerden biri de fikir ve hâdiselerin mantikî ve kronolojik tasnife bağlı kalınmaksızın gelişigüzel sıralanışından ileri geliyor: msl., Muallim Naci'nin *Tercemân-ı Hakikat*'ten uzaklaştırılma hâdisesinden, *Üss-i İnkulâb* hakkında tafsilâttan sonra, "Yukarıda ta'rif edilen Midhat Efendi, 1876'dan önceki Midhat Efendi'ydî; fakat 1880'lerde bile, muharrir, bu özellikleriyle ortaya çıkıyor" deniliyor (S. 27, 28, 29). Naci'nin *Tercemân-ı Hakikat*'tan ayrılma hâdisesinin 1885 yılında olduğunu²³, *Üss-i İnkulâb*'ın 1879'da neşridildiğini söylersek, yukarıya aldığımız misâldeki zaman bakımından karışıklıklar kendiliğinden ortaya çıkar.

Dr. Ş. Mardin, *Mizan, Osmanlı, İctihâd, Şûrâ-yi Ummet* gazetelerini görmüş ve bunlardaki Jön Türkler'e âit, veyâ onlarla alâkalı yazıları tahlil etmiş, gözden geçirmiştir. Bu bakımdan, monografisinin IV, VI ve VII'nci bölümleri ayrı bir kıymet taşır; şahsî çalışmalarını içine aldığından mühimdir. Eğer, Avrupa ve Amerika kütüphânelerinde bulunan Jön Türkler'e âit neşriyâta nerelerde rastladığını, gazete koleksiyonlarının tamam olup olmadığını ve eksik nüshaları hakkında bilgi verse idi çok faydalı olacaktı.

Jön Türkler'in gerek birinci, gerek ikinci devresi, üzerinde en çok durulan mevzülardan biridir. Bu hususta kendileri ve başkaları tarafından pek çok vesika, hâtıralar, araştırmalar neşredildiği gibi, arşivlerde el sürülmemiş vesikalar da mevcuttur. Bu zengin fakat dağınık, çok def'a vuzuhtan mahrum neşriyâtın, ehemmiyetli veyâ ehemmiyetsiz vesikaların, müsbet yâhut herhangibir maksatla tarafsız olmayan hükümlerin dikkatle gözden geçirilip kıymetlendirilmesi, tasnifi, şahsî araştırmalar neticesinde elde edilecek malzeme ile aradaki boşlukların doldurulması mevzû'un vuzûha kavuşabilmesi için şarttır. Dıştan gelen te'sirleri, siyâsî, içtimâ'î, fikrî ve edebî hayatımızla alâkalı olan bu mevzû'ü aydınlatılabilmek için bütün bu v.b. sâhalarda tarih bilgisine de ihtiyaç vardır. Yıllar boyu ciddî çalışmalara ihtiyaç gösteren böyle geniş bir mevzû'un, ilmî metodlara bağlı kalınarak bir bütün hâlinde

²⁰ S. 32, not - 88, s. 39, not-107.

²¹ S. 50, not - 13.

²² S. 184, not - 79.

²³ Bk., F. Tansel, *Naci* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, cüz' 90, 1960, s. 16 b, 17 a.

ifâde edilebilmesi kolay bir iş değildir. Bu gibi terkîbî eserler, ancak, sürekli ve metodlu çalışmalar neticesinde elde edilmiş şahsî malzemeye, sağlam bilgi ve tecrübeye de sâhip kimseler tarafından yazılabilir. Yanılmıyorsak, üzerinde durduğumuz monografi, Dr. Şerif Mardin'in *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, Princeton University Press, 1962, 456 sayfa) adlı ve aynı mahiyetteki kitabından sonra, yine terkîbî ikinci kitabıdır.

Yazımızın başındanberi kaydettiklerimizden, ele aldığı mevzûlarda sağlam ve etraflı bilgiye sâhip ve hattâ yazma san'atı, ilmî metodları kullanma bakımından pek de tecrübeli bulunmadığı anlaşılan Dr. Şerif Mardin, böyle terkîbî mevzûlar yerine, msl., Avrupa ve Amerika'da Jön Türk neşriyatı mes'elesini, bu tarz sınırlı bir mevzûu ele alsaydı, şübhesiz daha muvaffak olacaktı; böyle bir çalışma, aynı zamanda, ilerideki eserleri için sağlam temel teşkil ederdi. Bütün bunlara rağmen, Jön Türkler'in ikinci devresine âit zengin ve karışık malzeme üzerindeki yorucu çalışmalarından ve bize, az da olsa, yer yer bâzı yeni bilgiler kazandırdığından, *Jön Türkler'in Siyâsî Fikirleri — 1895 - 1908* adlı eserinin neşrinden dolayı kendisine teşekkür borçluyuz.

F. A. TANSEL